

DOI 10.33930/ed.2019.5007.10(1-2)-6

УДК 373.3.014.5(09)(477)«1991-2001»

**ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ
ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2001)**

*ORGANIZATIONAL TRANSFORMATIONS OF THE ELEMENTARY
EDUCATION SYSTEM IN THE FIRST DECADE OF STATE INDEPENDENCE
OF UKRAINE (1991-2001)*

Т. Л. Гавриленко

Актуальність теми дослідження. Нині, в умовах реалізації ключової освітньої реформи – створення Нової української школи – закономірним є звернення до історико-педагогічного досвіду першого десятиліття державної незалежності України. Саме в цей період відбувалися: активний законотворчий процес в освітній галузі, оновлення змісту освіти, трансформації в організації початкової освіти на засадах демократизму, гуманізму, дитиноцентризму, національної спрямованості.

Постановка проблеми. Вивчення історико-педагогічного досвіду, зокрема змін в організації початкової освіти в Україні у 1991-2001 рр., дозволить осмислити трансформації, що відбуваються у цій ланці загальної середньої освіти на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз засвідчив, що різні аспекти розвитку початкової освіти в перше десятиліття незалежності України розкрито в працях українських учених: Л. Д. Березівської, Н. М. Бібік, М. С. Ващуленка, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко та ін. Водночас питання трансформацій в організації початкової ланки школи в обраних хронологічних межах не знайшли належного висвітлення.

Urgency of the research. Nowadays, under the conditions of the key educational reform implementation - creation of the New Ukrainian School - the appeal to the historical and pedagogical experience of the first decade of state independence of Ukraine is natural. It was during this period that there was an active legislative process in the educational sphere, updating of the education content, transformations in elementary education organization on the principles of democracy, humanism, child centric approach, national orientation.

Target setting. The study of historical and pedagogical experience, in particular, the changes in the organization of primary education in Ukraine in 1991-2001, will allow us to comprehend the transformations taking place at this level of general secondary education at the present stage.

Actual scientific researches and issues analysis. The historiographic analysis showed that various aspects of elementary education development in the first decade of Ukraine's independence were revealed in the works by Ukrainian scholars: L. D. Bereziuska, N. M. Bibik, M. S. Vashulenko, J. P. Kodliuk, O. Ya. Savchenko etc. At the same time, the issue of transformations in the elementary school organization did not find proper coverage in the selected chronological limits.

Постановка завдання.

Охарактеризувати організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України задля актуалізації освітніх надбань.

Виклад основного матеріалу.

Аргументовано, що в організації початкової освіти відбулися такі трансформації: перехід з 2001 р. до чотирирічної початкової школи та навчання дітей з шести років; відхід від уніфікованої освіти завдяки відкриттю приватних шкіл, розширенню мережі авторських шкіл та закладів освіти для розвитку здібностей і талантів молодших школярів, поширенню НВК “дитячий садок – початкова школа”; збільшення шкіл і класів з українською мовою навчання; створення умов для здобуття початкової освіти обдарованим учням, дітям національних меншин; зростання чисельності вчителів початкових класів з вищою освітою; загострення проблеми соціального захисту учнів і вчителів; руйнація навчальної та матеріально-технічної бази закладів загальної середньої освіти.

Висновки.

В організації початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України відбулися зміни як позитивного, так і негативного характеру. Їх вивчення дозволить осмислити сучасні трансформації системи початкової освіти, а також врахувати досягнення та уникнути помилок на етапі творення Нової української початкової школи.

Ключові слова: початкова освіта, організаційні трансформації, тривалість початкової освіти, початок систематичного шкільного навчання, типи закладів загальної середньої освіти, молодші школярі,

The research objective.

The objective of the work is to describe organizational transformations of the system of elementary education in the first decade of state independence of Ukraine in order to actualize educational achievements.

The statement of basic materials.

It was argued that the following transformations took place in the organization of elementary education: transition to the four year elementary school and training of children from six years in 2001; abandoning unified education through the opening of private schools, expanding the network of author schools and educational institutions for the development of abilities and talents of junior schoolchildren, dissemination of the educational complex “kindergarten - elementary school”; increase of schools and classes with the Ukrainian language of education; creation of conditions for obtaining primary education for gifted students, children of national minorities; increase in the number of elementary school teachers with higher education; exacerbation of the problem of social protection of pupils and teachers; destruction of the educational, material and technical base of the general secondary education institutions.

Conclusions.

There have been both positive and negative changes in the organization of primary education in the first decade of state independence of Ukraine. Their study will allow one to comprehend the modern transformations of the elementary education system, as well as to take into account achievements and avoid mistakes at the stage of creating the New Ukrainian Elementary School.

Key words: organization of elementary education, duration of elementary education, beginning of systematic schooling, types of institutions of general secondary education, elementary pupils, elementary school

вчителі початкових класів, навчальне та матеріально-технічне забезпечення, Україна. | *teachers, educational and logistical support, Ukraine.*

Актуальність теми. Нині, в умовах реалізації ключової освітньої реформи – створення Нової української школи – особлива увага науковців і практиків прикута до початкової освіти, яка раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти сприймає та втілює у практику нові ідеї. У такому зв'язку закономірним є звернення до історико-педагогічного досвіду першого десятиліття державної незалежності України, адже в цей період відбувалися: активний законотворчий процес в освітній галузі, оновлення змісту освіти, трансформації в організації початкової освіти на засадах демократизму, гуманізму, дитиноцентризму, національної спрямованості, що характерно й для сучасного етапу розвитку цієї ланки освіти.

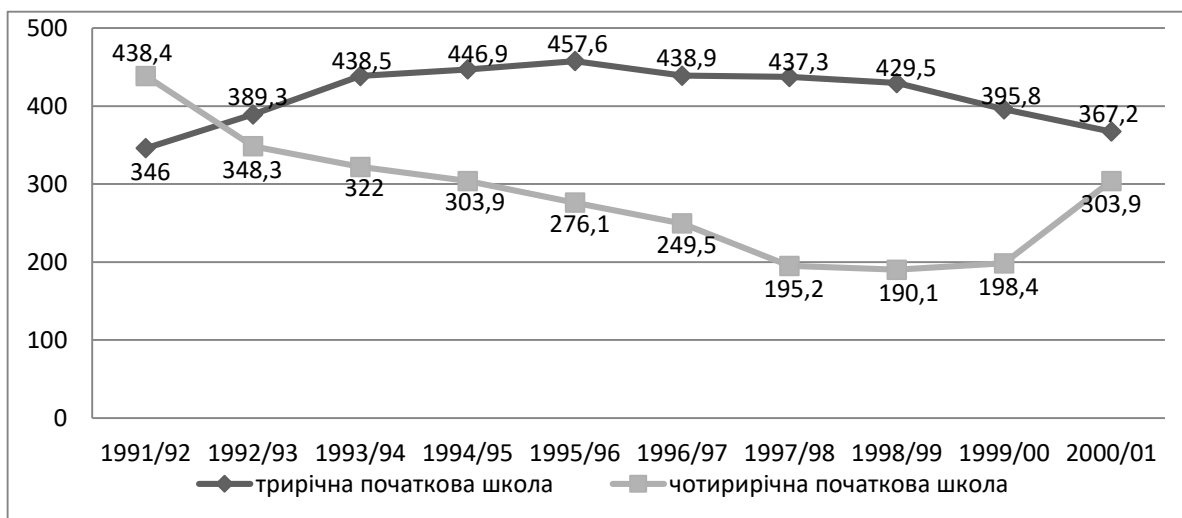
Постановка проблеми. Вивчення історико-педагогічного досвіду, зокрема змін в організації початкової освіти в Україні в 1991-2001 рр., дозволить осмислити трансформації, що відбуваються у цій ланці загальної середньої освіти на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз засвідчив, що різні аспекти розвитку початкової освіти в перше десятиліття незалежності України розкрито в працях українських учених: Л. Д. Березівської, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленка, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко та ін. Водночас питання трансформацій в організації початкової ланки школи в обраних хронологічних межах не знайшли належного висвітлення.

Постановка завдання. На основі аналізу законодавчо-нормативних документів, праць науковців, статистичних звітів Міністерства освіти України схарактеризувати організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України задля актуалізації освітніх надбань на етапі творення Нової української школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відразу зазначимо, що ключове поняття нашої наукової розвідки – “організація” – найчастіше тлумачиться як особливість будови, структура; комплекс заходів, зміст яких полягає в координації дій окремих елементів системи [1, с. 853]. З огляду на це, організацію початкової освіти розглядаємо як складник, що створює умови для її функціонування та вміщує такі елементи: тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення.

Спинимо увагу на *тривалості* початкової освіти. Як ми вже зазначали у попередніх публікаціях [5; 58], з 1986 р. в Україні паралельно функціонувало два типи початкової школи – *трирічна* та *чотирирічна*. Адаже внаслідок низки причин (відсутність належного матеріально-технічної бази, небажання батьків віддавати дітей до школи в шість років та ін.), поставлене ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР перед Міністерством освіти (далі – МО) УРСР завдання щодо завершення переходу на навчання дітей шестирічного віку в чотирирічній початковій школі в сільській місцевості протягом 1986–1990 рр., у містах – 1986–1993 рр. не вдалося здійснити. З 1992/93 н.р. зарахування учнів до I класів трирічної початкової школи почало перевищувати набір до чотирирічної початкової школи, що ілюструє рис. 1, укладений на основі статистичних звітів МО України.

Рис. 1. Динаміка набору учнів до I класів трирічної та чотирирічної початкової школи в 1991/92 – 2000/01 н.р. (тис. осіб)

Навіть із урахуванням різної тривалості навчання чисельність учнів, які навчалися у трирічній початковій школі, у 1995/96 н.р. перевищила її у чотирирічній. Як зазначав академік М. С. Вашуленко, темпи переходу на чотирирічне початкове навчання не просто знижувалися, “а навпаки, спостерігався відступ від досягнутого: масово закривалися створені при школах 1-ші класи з шестирічними учнями, помітно втрачалися створена матеріальна база і значною мірою здобутий досвід” [2, с. 4].

Проблема тривалості початкової освіти неодноразово була предметом обговорення на засіданнях колегії МО України, оскільки одночасне функціонування трирічної та чотирирічної початкової школи призводило до додаткових витрат на забезпечення освітнього процесу [22, с. 4]. Тож МО України зобов'язало Головне управління загальної середньої

освіти спільно з Інститутом системних досліджень вивчити до 1 січня 1996 р. та внести на розгляд колегії МО України пропозиції про доцільність встановлення єдиного терміну навчання для здобуття початкової освіти [22, с. 7]. Однак інформацію про результати виконання окресленого завдання у проаналізованих документах МО України за 1996 р. не знайдено. Водночас простежуємо, що в 1997 р. на колегії МО України під час обговорення питання про тривалість початкової освіти лунали пропозиції про встановлення єдиного чотирирічного терміну навчання [52, арк. 25]. Згодом така тривалість школи I ступеня була зафіксована у Законі України “Про загальну середню освіту” (1999) [3, с. 3]. Перехід до єдиної чотирирічної початкової школи відбувся в 2001/02 н. р.

Перейдемо до розгляду питання *віку вступу дітей до школи*. З 1986 р. до I класу приймалися діти 6-7 років, які досягли шкільної зрілості [5; 58]. У разі неготовності дитини до навчання зарахування її до школи могло відкладатися на один рік. До школи, як виняток, могли приймати фізично й психічно розвинених дітей і більш раннього віку (але не молодше 5 років) [6, с. 7]. Згідно із Законом України “Про загальну середню освіту” до I класу з 2001/02 н. р. зараховувалися діти, як правило, з *шести років* [41, с. 5]. За твердженням академіка О. Я. Савченко, це був вагомий здобуток, «адже вирівнювалися можливості дітей у здобутті освіти», яка ставала ґрунтовнішою й сучаснішою [41, с. 6].

Отже, впродовж першого десятиліття незалежності України для I ланки школи була характерна двотиповість зі вступом до неї шести- та семирічних дітей. На наш погляд, це забезпечувало більш гнучкий підхід до здобуття початкової освіти з урахуванням готовності дітей до навчання й водночас створювало проблеми організаційного-змістового й фінансового характеру. Припускаємо, що через наявність окреслених проблем з 2001 р. відбувся перехід до єдиної тривалості початкової освіти – 4 роки з початком навчання у 6 років.

Розглянемо *типи закладів освіти*, які надавали початкову освіту в досліджуваній період. Найбільшим за кількістю типом була *середня загальноосвітня школа* трьох ступенів: I – початкова школа, II – основна школа, III – старша школа. Залежно від місцевих умов ці ступені могли функціонувати разом або самостійно [4, с. 11; 19, с. 5; 3, с. 2; 12, с. 4]. Про динаміку їх розвитку та чисельність молодших школярів, які навчалися у них йтиметься нижче.

Важливо, що у 90-х рр. XX ст. вектор державної освітньої політики спрямовувався на розвиток здібностей, обдарувань і талантів дітей, починаючи з початкової ланки школи. Так, у жовтні 1991 р. було затверджено Комплексну програму пошуку, навчання, виховання

обдарованих дітей і молоді “Творча обдарованість” [45], яка визначила принципово новий етап роботи з цією категорією дітей. Зокрема, значно розширилася мережа *спеціалізованих шкіл та шкіл-інтернатів*. При нових типах закладів освіти – гімназіях, ліцеях (де, як і в спеціалізованих школах, поглиблено вивчалися окремі предмети) для отримання початкової освіти утворювалися *прогімназійні та проліцейні класи* [12, с. 6]. Чисельність учнів, які здобували початкову освіту за певним профілем, поглиблено вивчали окремі навчальні предмети, у порівнянні з 80-ми рр. ХХ ст. значно зросла. Так, якщо у 1988/87 н. р. вона становила близько 67 тис., то в 1994/95 н. р. – 156,8 тис. [49, арк. 1 зв.]. У середньому протягом 90-х рр. ХХ ст. відсоток цих учнів складав близько 7 % від загальної кількості молодших школярів [49, арк. 1 зв.; 53, арк. 10]. Звернемо увагу, що найбільша кількість учнів початкових класів поглиблено вивчала іноземну мову (82 %) та предмети естетичного спрямування (8 %). Решта (10 %) – навчалася у класах, що мали такі профілі: філологічний, фізико-математичний, хіміко-біологічний, географічний, економічний, медичний, спортивний, технічно-виробничий та ін. [53, арк. 10]. Як бачимо, спектр профілів навчання був достатньо широкий. Проте започаткування цієї новації – профілізація навчання – в початкових класах, розглядаємо як дискусійну тенденцію досліджуваного періоду.

Для задоволення освітніх потреб, розвитку нахилів і здібностей здобувачів освіти, зокрема учнів початкових класів, у досліджуваний період заклади загальної середньої освіти інтегрувалися з закладами інших ланок освіти, організаціями, підприємствами, установами та утворювали *навчально-виховні комплекси* (далі – НВК) й *об'єднання* [4, с. 11; 18, с. 5; 3, с. 2]. У досліджуваний період широкого розповсюдження набули НВК “*дитячий садок – початкова школа*”, які стали своєрідним вирішенням проблеми отримання дошкільної та початкової освіти в сільській місцевості. У 1998/99 н. р. вони охопили початковою освітою 60,3 тис. учнів [31, с. 14].

У 90-х рр. ХХ ст. значно збільшилася частка загальноосвітніх шкіл, які працювали за різними *педагогічними системами* (школи загального розвитку (за дидактичною системою Л. В. Занкова); школи розвивального навчання (за теорією В. В. Давидова, Д. Б. Ельконіна); школи, що ґрунтувалися на ідеях вільного виховання (за системою М. Монтесорі, С. Френе), антропоцентризму (за системою Р. Штайнера – вальдорфські школи); на засадах внутрішньокласної диференціації (розроблена Ю. З. Гільбухом) [39, с. 4]. Поряд із *авторськими школами* В. О. Сухомлинського, І. Г. Ткаченка, О. А. Захаренка, М. П. Гузика,

започаткованими в 50-х – 80-х рр. ХХ ст., у 90-х рр. ХХ ст. почали працювати авторські школи Н. Гонтаровської, Я. Овсієнко, А. І. Сологуба, Л. Терещенко, М. І. Чумарної та ін. [42, с. 9].

Проаналізувавши джерела, ми не знайшли інформацію про роботу в 90-х рр. ХХ ст. шкіл подовженого дня, які створювалися для учнів, батьки яких не мали змогу забезпечити належне виховання й догляд за ними впродовж дня. Нагадаємо, що цей тип школи започаткований у 1960 р. та набув поширення у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Натомість спостерігаємо функціонування для молодших школярів у досліджуваній період *груп подовженого дня*. У 1999/2000 н. р. вони охопили 317 тис. учнів початкових класів [53, арк. 3], що було втричі менше, ніж у 1990/91 н. р. [44, арк. 49]. Пов'язуємо такі зміни зі зменшення контингенту молодших школярів, а також закриття окремих груп подовженого дня у зв'язку зі складною економічною ситуацією.

Для дітей, які потребували соціальної допомоги (діти, які не мали необхідних умов для виховання і навчання в сім'ї, діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування), початкова освіта, як і в 50-х – 80-х рр. ХХ ст., надавалася у *загальноосвітніх школах-інтернатах* [18, с. 31].

Особлива увага з боку держави приділялася створенню умов для отримання освіти, передусім початкової, хворими дітьми та дітьми з обмеженими можливостями. У досліджуваній період для дітей, які потребували тривалого лікування, продовжили роботу *загальноосвітні санаторні школи-інтернати* [18, с. 31-32]. Навчальні заняття для хворих учнів могли також проводитися у лікарнях, санаторіях і вдома [4, с. 11]. Діти з обмеженими можливостями здобували початкову освіту у *спеціальних загальноосвітніх школах і школах-інтернатах для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку* [16]. Для надання допомоги учням початкових класів з вадами мовлення при загальноосвітніх школах організовувалися *логопедичні пункти* [15, с. 13-14]. Задля забезпечення умов для отримання якісної загальної середньої освіти, в т. ч. початкової, дітьми, що мали органічні та функціональні захворювання внутрішніх органів і систем організму або вади психофізичного розвитку, з 1998 р. створювалися заклади нового типу – *навчально-реабілітаційні центри* [32, с. 19]. Важливо, що колегією МО України в 1997 р. було прийнято рішення про вивчення питання щодо створення *спеціальних класів для дітей з вадами фізичного і психічного розвитку в режимі загальноосвітньої школи* [29, с. 30]. Розглядаємо такі заходи як крок до інклюзивного навчання, що масово почало впроваджуватися з 2017/18 н. р.

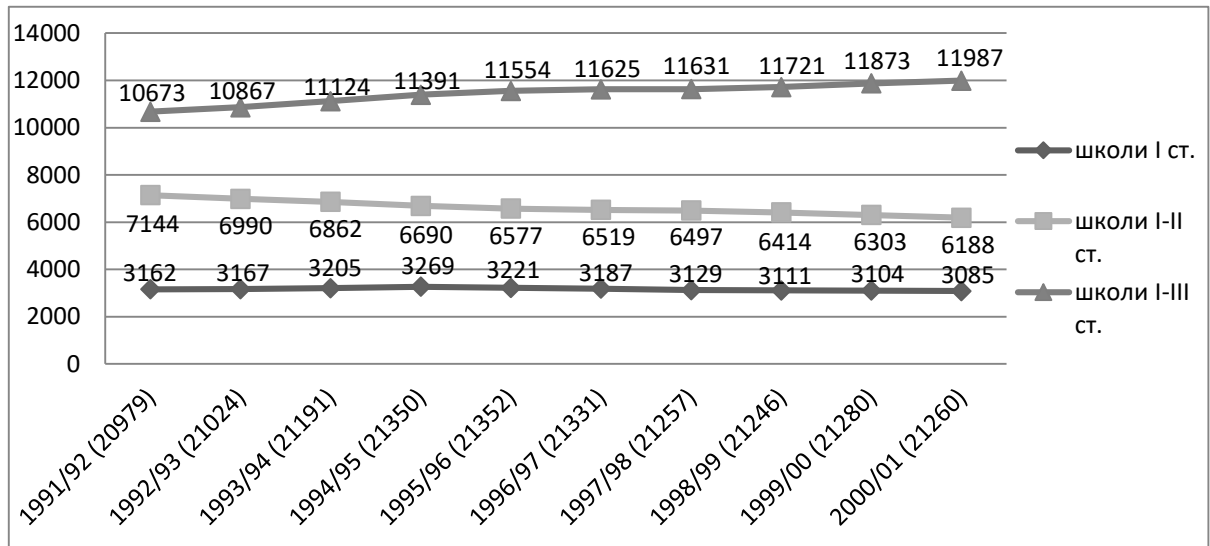
Новацією досліджуваного періоду стало започаткування зовнішньої диференціації шкіл за *формою власності*. Заклади загальної середньої

освіти могли бути не лише державної, що були єдиними за радянського часу, а й комунальної та приватної форм власності [3, с. 2].

Отже, в 1991-2001 рр. початкова освіта надавалася різним категоріям дітей молодшого шкільного віку (діти, які мали спеціальні здібності; обдаровані діти; діти, батьки яких не могли забезпечити догляд за ними впродовж дня; діти, які потребували соціальної допомоги; діти з незначними відхиленнями у здоров'ї; діти з вадами в розвитку) з урахуванням особливостей їхнього інтелектуального, фізичного та психічного розвитку, здібностей і нахилів. У початковій освіті здійснювалася зовнішня (міжшкільна та внутрішньошкільна) диференціація за такими критеріями: за структурою (середня загальноосвітня школа різних ступенів: I – початкова школа (I-III (IV) класи), II – основна школа (I-VIII (IX) класи) та старша школа (I-X (XI) класи), НВК); за здібностями учнів (спеціалізовані школи та школи-інтернати, прогімназійні та проліцейні класи, НВК); за концептуальною основою (масові та авторські школи); за соціальним забезпеченням (групи подовженого дня; загальноосвітні школи-інтернати); за психофізичним станом учнів (загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи та школи-інтернати для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку, навчально-реабілітаційні центри); за формою власності (державні, комунальні та приватні школи). Як бачимо, початкова освіта характеризувалася розгалуженістю типів закладів освіти, що, як зазначає О. Я. Савченко, “поряд з позитивним, мало чимало прикладів “самодіяльності” у назвах навчальних закладів, необґрунтованого надання статусу експериментальних, об'єднання різних установ під одним дахом школи” [40, с. 12]. Тому прийняття Закону України “Про загальну середню освіту” (1999) уніфікувало існуючі типи закладів, які надавали загальну середню освіту, в т. ч. початкову, та чітко визначило їхню специфіку [40, с. 12].

Коротко схарактеризуємо динаміку мережі середніх загальноосвітніх шкіл, у яких здобували початкову освіту більшість дітей молодшого шкільного віку (рис. 2).

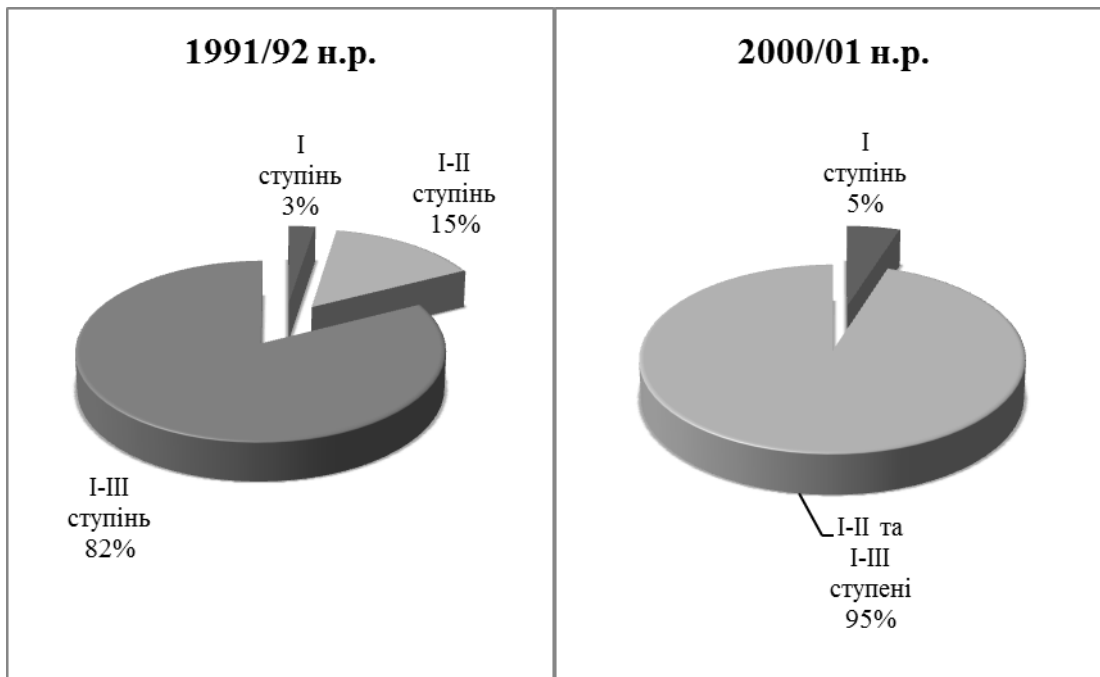

Рис. 2. Динаміка розвитку мережі середніх загальноосвітніх шкіл I, I-II та I-III ступенів у 1991/92 – 2000/01 н.р. [46, арк. 1; 48, арк. 1; 50, арк. 118; 51, арк. 1; 14, с. 7; 10, с. 48]

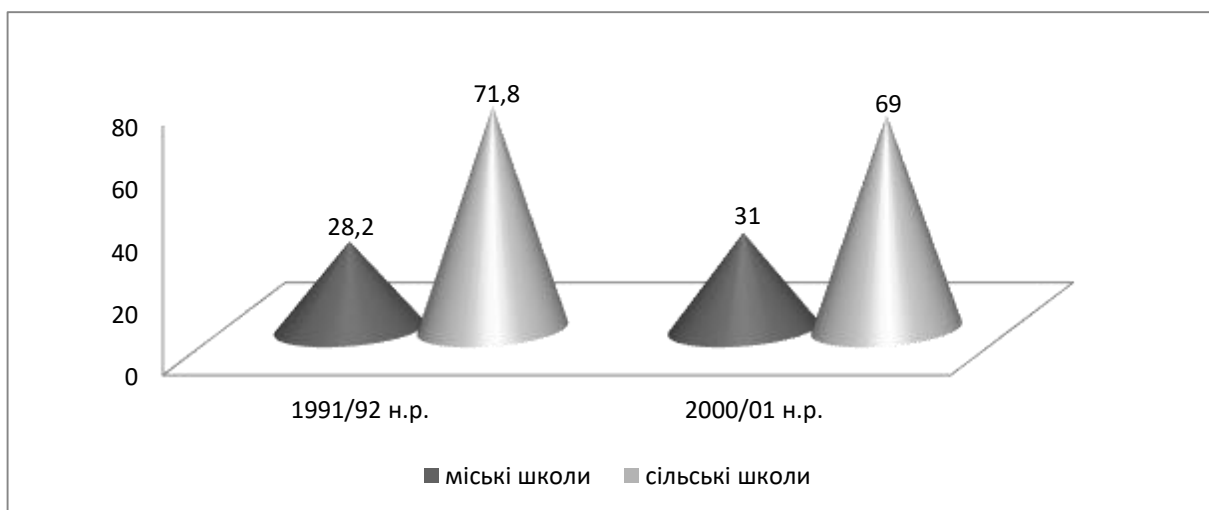
Незважаючи на економічну кризу в країні та політику оптимізації закладів освіти у перше десятиріччя незалежності України кількість середніх загальноосвітніх шкіл зросла на 281 (1,3 %). З наведеного рисунка бачимо, що цей процес відбувався за рахунок збільшення шкіл I-III ступенів, зокрема відкриття закладів нового типу (гімназії, ліцеї, колегіуми). Натомість, як і в 70-х – 80-х рр. XX ст., щорічно зменшувалися школи I-II ступенів. Пов'язуємо ці зміни із їх закриттям переважно у сільській місцевості через несприятливу демографічну та економічну ситуацію, а також із продовженням їх реорганізації у школи I-III ступенів. Кількість шкіл I ступеня протягом першої половини 90-х рр. XX ст. дещо збільшилася (на 107 шкіл). Однак протягом другої половини 90-х рр. XX ст. – почала скорочуватися (на 184 школи), особливо у сільській місцевості. Це було зумовлено насамперед зменшенням дітей молодшого шкільного віку.

Трансформації в мережі середніх загальноосвітніх шкіл впливали на розподіл учнів початкових класів за ступенями школи. Тож у школах I ступеня початкову освіту здобувала найменша кількість молодших школярів (від 2,6 % до 5 %). Більшість учнів початкових класів, як і в 1970-х – 1980-х рр. та в подальшому 2000-х – 2010-х рр., навчалася у школах I-III ступенів. Розподіл молодших школярів за ступенями середньої загальноосвітньої школи представлено на рис. 3.

Рис. 3. Розподіл учнів початкових класів за ступенями середньої загальноосвітньої школи у 1991/92 н. р. і 2000/01 н. р. (%) [46, арк. 1 зв.; 10, с. 75]

Розподіл шкіл за територіальним критерієм, як і за радянського часу, відбувався на користь сільських шкіл, що ілюструє рис. 4.

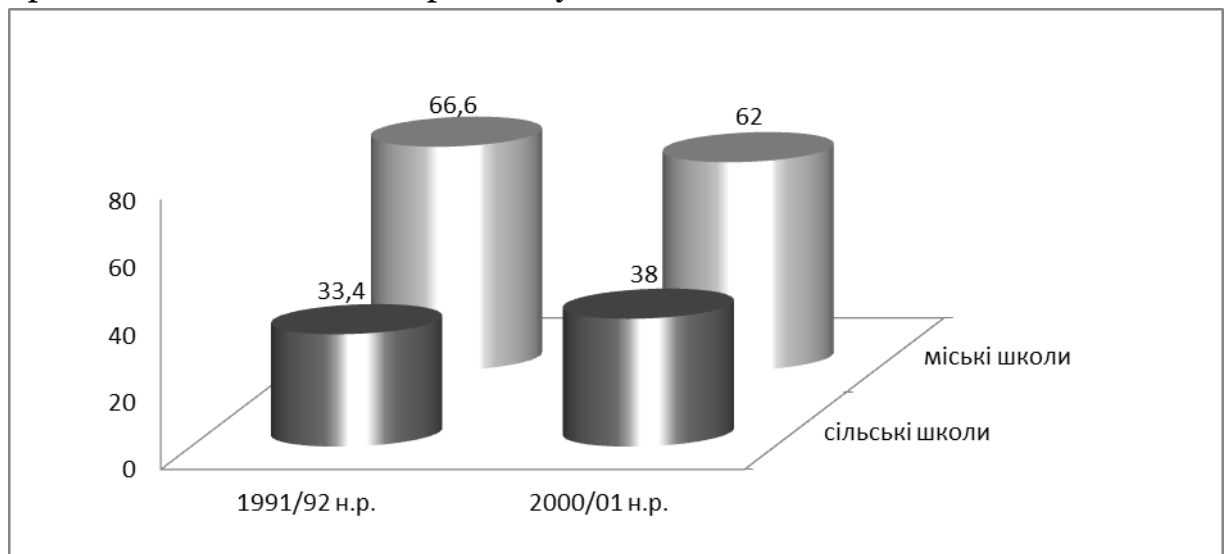
Рис. 4. Розподіл середніх загальноосвітніх шкіл за територіальним критерієм у 1991/91 н. р. і 2000/01 н. р. (%) [46, арк. 1]

Проте частка міських шкіл, хоча і повільно, але постійно зростала. Скорочення сільських шкіл у 90-х рр. ХХ ст. відбувалося передусім через складну демографічну ситуацію у сільській місцевості, яка, відповідно, зумовила зменшення чисельності дітей. Наприклад, здебільшого через відсутність учнівських контингентів, у 1997 р. було закрито 121 сільську

школу, у 1998 р. – 52 [35, с. 13]. Окрім зазначеного фактору, до занепаду загальної середньої освіти, зокрема початкової, в сільській місцевості призводила складна соціально-економічна ситуація в країні. Ще більш разючою, аніж за радянського часу, стала відмінність у методичному, кадровому, матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні сільських шкіл [55, арк. 21-22]. Відтак останні значно відставали від міських шкіл у забезпеченні якості початкової освіти.

Задля створення належних умов роботи сільських шкіл у 1998 р. розроблено комплексну програму “Сільська школа”, а в 1999 р. при МОН України створено Координаційну раду з питань реалізації Комплексного плану заходів щодо розвитку закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості у 1999–2005 рр. [31, с. 14; 11, с. 7]. Також Законом України “Про загальну середню освіту” передбачалася низка положень, які створювали законодавчу базу для суттєвого покращення функціонування шкіл у сільській місцевості (збереження класів з наповнюваністю не менше 5 осіб, навчання за індивідуально-груповою формою, забезпечення безкоштовного підвозу учнів транспортом до місця навчання і додому [3, с. 3, 5].

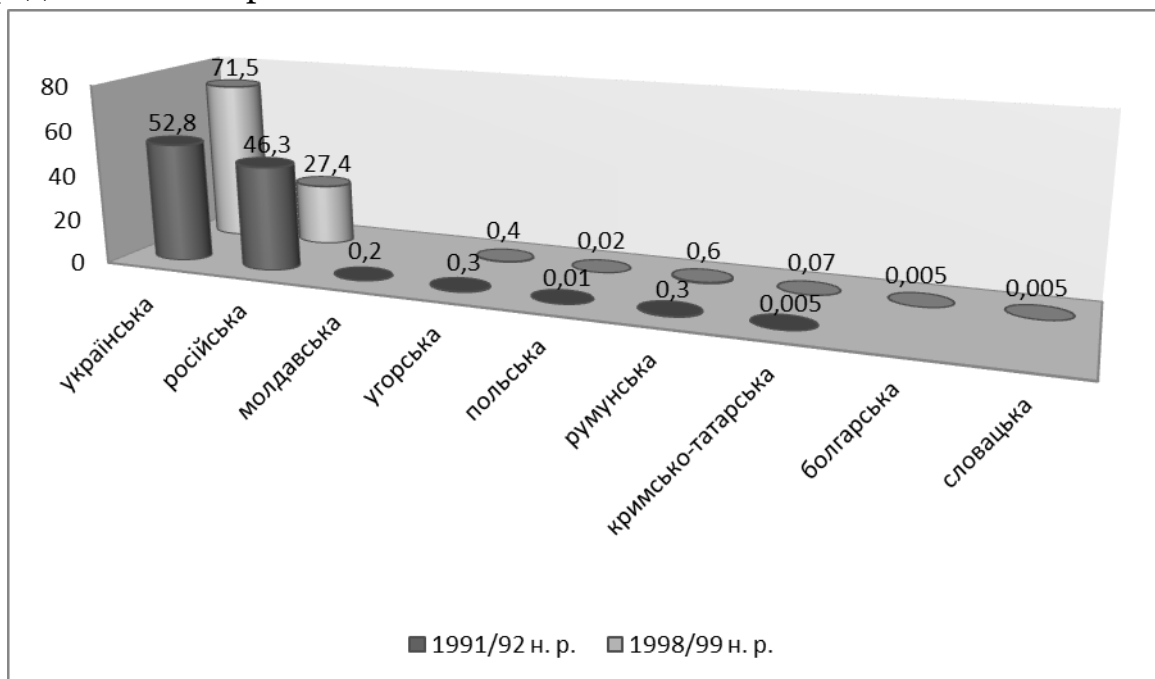
Чисельність учнів початкових класів, які навчалися у сільських школах, як і в 70-х – 80-х рр. ХХ ст., продовжувала зменшуватися, незважаючи на їх кількісну перевагу в порівнянні з міськими школами. Ця диспропорція пояснювалася, як і раніше, функціонуванням у сільській місцевості переважно малокомплектних шкіл. Водночас на початку 2000-х рр. спостерігаємо зворотну тенденцію – незначне зростання молодших школярів у сільських школах (рис. 5). Припускаємо, що цьому сприяли окреслені заходи стосовно розвитку освіти в сільській місцевості.

Рис. 5. Чисельність учнів початкових класів у міських і сільських середніх загальноосвітніх школах у 1991/92 н. р. і

2000/01 н. р. (%) [46, арк. 1 зв.]

За національним критерієм середні загальноосвітні школи диференціювалися на *одномовні* (українські, російські, кримськотатарські, молдавські, угорські, польські, румунські, англійські [47, арк. 1, 5; 57, арк. 1]), *двомовні* (українсько-російські, українсько-угорські, українсько-польські, українсько-румунські, українсько-словацькі, російсько-польські, російсько-угорські, російсько-словацькі [47, арк. 2, 6; 57, арк. 1]) та *тримовні*. Найбільшу кількість складала одномовні загальноосвітні школи. Закономірно, що серед них домінували українські школи. Їх частка щорічно зростала та у 1999/2000 н. р. становила 86,3 %. Позитивно оцінюємо зменшення чисельності шкіл (класів) з російською мовою навчання. Вони функціонували переважно в містах. Загалом на зламі століть діяло 2587 (13,7 %) одномовних шкіл для дітей національних меншин (російських – 2399 (12,7 %), румунських – 99, угорських – 67, молдавських – 11, кримсько-татарських – 9, польських – 3) [57, арк. 1]. Розподіл молодших школярів за мовою навчання у досліджуваній період представлено на рис. 6.

Рис. 6. Розподіл учнів початкових класів за мовою навчання у 1991/92 н. р. та 1998/99 н. р. (%) [46, арк. 24; 56, арк. 4, 36]

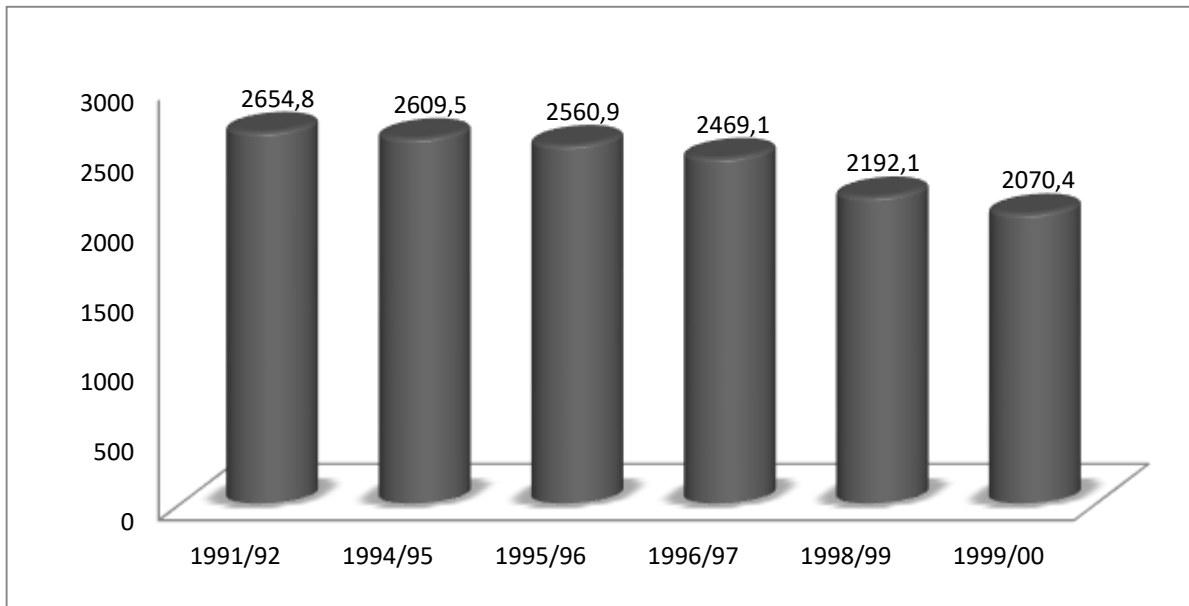
Як бачимо, протягом 1991/92 – 1998/99 н. р. відсоткові показники учнів початкових класів, які навчалися українською мовою зросли до 71,5 %. Відповідно чисельність молодших школярів, які навчалися російською мовою зменшилася до 27,4 %, що вважаємо позитивною тенденцією. Певні зміни відбулися і в розподілі учнів, які здобували

початкову освіту іншими мовами. Зокрема, наприкінці 90-х рр. дещо збільшилася кількість молодших школярів, які навчалися польською, угорською, румунською та кримсько-татарськими мовами; було нівельовано навчання молдавською мовою, натомість знаходимо інформацію про учнів початкових класів, які навчалися болгарською та словацькою мовами [56, арк. 4, 36]. Також діти національних меншин, які навчалися в початкових класах українських шкіл, мали змогу вивчати рідну мову як окремий предмет, а саме: російську, молдавську, кримсько-татарську, угорську, польську, болгарську, єврейську, новогрецьку, чеську, гагаузьку [47, арк. 3, 7; 56, арк. 4, 36].

Проаналізовані джерела свідчать, що для середніх загальноосвітніх шкіл, власне як і для інших типів шкіл, які надавали початкову освіту, була характерна *зовнішня диференціація* навчання за такими критеріями: *структурний* (середня загальноосвітня школа різних ступенів), *територіальний* (сільські та міські школи) та *національний* (школи та класи з українською, російською, молдавською, угорською, польською, румунською, кримсько-татарською, болгарською, словацькою мовами навчання). Більшість учнів початкових класів навчалася в середніх загальноосвітніх школах у міській місцевості. Схвально оцінюємо трансформування *мовного* критерію в *національний*. Важливо, що школи за своєю суттю стали національними, а зміст освіти у них – наповнений національною спрямованістю. До числа позитивних тенденцій слід віднести також і збільшення шкіл та класів з українською мовою навчання, створення умов для здобуття початкової освіти дітям національних меншин завдяки функціонуванню відповідних шкіл або класів.

Перейдемо до загальної кількісної характеристики *учнів початкових класів*. Як ми уже зазначали вище, у 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з економічною кризою, різким зниженням рівня життя та доходів широких верств населення, невпевненістю у майбутньому до критичного рівня знизилася народжуваність. Для підтвердження цього факту наведемо деякі статистичні дані. У 1997 р. у 2,7 тис. сільських населених пунктів не зафіксовано жодного новонародженого, у 2,6 тис. – зовсім не було дітей дошкільного віку. Лише за 1998 р. контингент першокласників зменшився на 4,5 тис. [36, с. 9].

Динаміку чисельності учнів початкових класів у 90-х рр. ХХ ст. ілюструє рис. 7, укладений на основі статистичних даних МО України.

Рис. 7. Динаміка чисельності учнів початкових класів у 1991/92 – 1999/2000 н. р. (тис. осіб)

Як бачимо, чисельність молодших школярів протягом 90-х рр. ХХ ст. скоротилася на 584,4 тис. або на 22 %. Нагадаємо, що навіть у повоєнний період контингент учнів, які здобували початкову освіту, був вищим.

Окрім цієї негативної тенденції, спостерігаємо і загострення проблеми *соціального захисту* молодших школярів. Зокрема, зменшувалася кількість груп подовженого дня; погіршувалося забезпечення учнів безкоштовними підручниками, підвіз до школи. Комерціалізація соціальної сфери обмежила доступ дітей до позашкільної освіти, задоволення їхніх культурних інтересів і спортивно-оздоровчих потреб, а отже – організації змістовного дозвілля [23, с. 2; 28, с. 3; 12, с. 7]. Внаслідок скорочення шкільних їдалень, зростання вартості обідів порушувався режим харчування молодших школярів [28, с. 3]. Тож задля покращення становища дітей, зокрема молодшого шкільного віку, їхнього соціального захисту, створення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності та з метою координації дій, пов'язаних з виконанням Конвенції ООН про права дитини, Указом Президента України у 1996 р. було затверджено *Національну програму “Діти України”* [38].

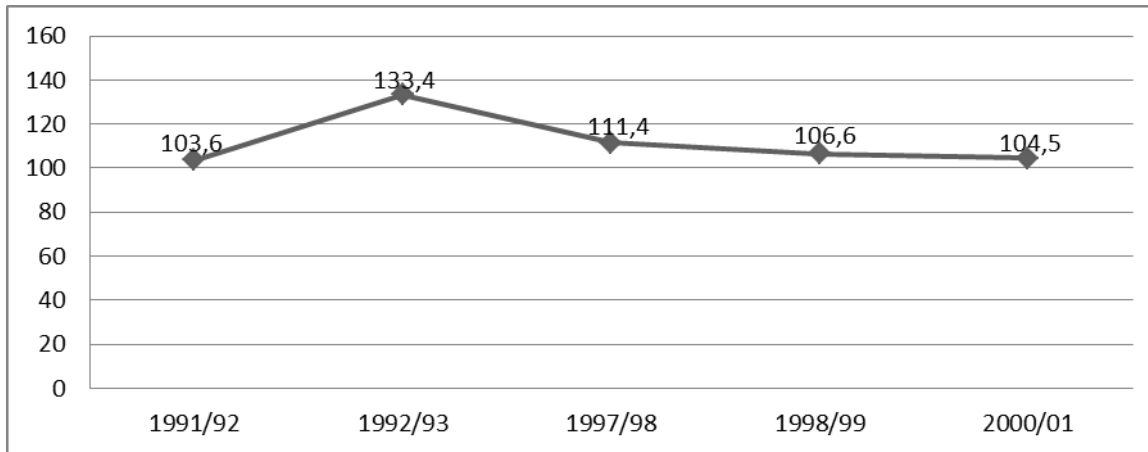
З урахуванням того, що за межею пішохідної доступності перебували та потребували підвезення 12 % школярів, зокрема початкових класів, які проживали в сільській місцевості, Комплексним планом заходів щодо розвитку ЗМО в 1999–2012 рр. передбачалося забезпечення безоплатного регулярного підвезення до школи та зі школи учнів, які проживали у сільській місцевості [8, с. 14]. Новацією стало започаткування *програми*

“Шкільний автобус”, запропонованої Чернігівською облдержадміністрацією, яка передбачала забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного підвезення до місць навчання та додому учнів і педагогічних працівників спеціально створеним для цього новим видом транспорту – шкільним автобусом [12, с. 8; 7, арк. 181]. У 2003 р. ця програма була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України та поширювалася в інших областях України [9].

Позитивно, що Правила для учнів (укладені в 1944 р. та уточнюванні кожне наступне десятиліття), зорієнтовані на формування образу ідеального радянського школяра, зміцнення дисципліни й порядку, авторитарного стилю керівництва освітнім процесом, які зобов’язували учнів, знеособлюючи їх, пішли у небуття. У законодавчих документах передусім визначалися *права* здобувачів освіти, зокрема молодших школярів. Це, на наш погляд, демонструвало повагу до особистості. Так, учні мали право на вибір закладу освіти, форм навчання, індивідуальних програм, позакласних занять; на доступ до інформації в усіх галузях знань; на соціальний захист; на охорону та зміцнення здоров’я; на різні види морального стимулювання, матеріального заохочення; на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушували права або принижували їхню честь і гідність. Звичайно, це не означало, що учні не мали *зобов’язань*. Вони мали систематично й глибоко оволодівати знаннями й практичними вміннями; додержуватися статуту, правил внутрішнього розпорядку закладів освіти, законодавчих і етичних норм [4, с. 15; 3, с. 5-6]. Як бачимо, в центрі освітнього процесу постала особистість школяра.

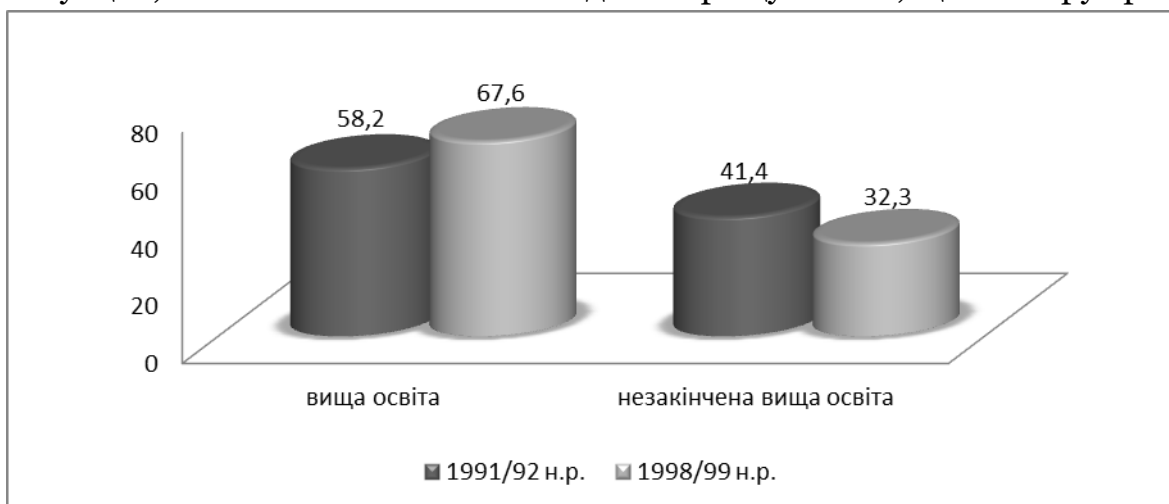
Спинимо увагу на характеристиці кількісного й якісного складу *вчителів початкових класів*, особливостях їхнього соціального захисту. Проаналізовані статистичні дані МО України свідчать про скорочення чисельності класоводів у досліджуваній період як у міських, так і в сільських школах. За відсутності даних або узагальнений характер статистичної інформації, наводимо показники кількісного складу вчителів початкових класів за окремі роки (рис. 8). Однак це не заважає простежити тенденцію зменшення класоводів у 90-х рр. ХХ ст. Пояснюємо її, по-перше, скороченням контингенту молодших школярів, а, по-друге, збільшенням наповнюваності класів, що призвело до ліквідації значної частини класів-комплектів. У результаті вже в середині 90-х рр. ХХ ст. загострилася проблема працевлаштування кваліфікованих учителів початкових класів [24, с. 16; 27, с. 5; 28, с. 21; 54, арк. 10]. Водночас фіксуємо інформацію про нестачу в 1996 р. 260 вчителів початкових класів, незадовільне забезпечення цими фахівцями шкіл Дніпропетровщини, Луганщини,

Одещини, Рівненщини, Автономної Республіки Крим [25, с. 15].

Рис. 8. Динаміка чисельності вчителів початкових класів у 1990/91 – 2000/01 н. р. (тис. осіб)

Незважаючи на відтік педагогічних кадрів через складну економічну ситуацію, якісні показники класоводів покращувалися, що ілюструє рис. 9.

Рис. 9. Освітній рівень учителів початкових класів у 1991/92 н. р. і 1998/99 н. р. (%)

Підготовка фахівців для початкової ланки школи в другій половині 90-х рр. ХХ ст. здійснювалася в 30 педагогічних училищах, 17 коледжах, 16 педагогічних інститутах, 7 педагогічних університетах, 4 класичних університетах, а також 7 приватних інститутах [43, с. 7].

Важлива увага державної освітньої політики була спрямована на *підвищення кваліфікації педагогічних працівників*, зокрема класоводів. Це завдання виконували обласні та міські інститути удосконалення вчителів і курси підвищення кваліфікації вчителів. Значна увага приділялася підготовці педагогів до реалізації в практичній площині ідей національного виховання, принципів гуманізації, гуманітаризації та диференціації, нового змісту початкової освіти; до роботи з обдарованими

учнями тощо [17, с. 3, 9; 33, с. 8].

Згідно із Законом України “Про загальну середню освіту” вперше було встановлено єдину тарифну ставку – 18 навч. год. для учителів усіх рівнів загальної середньої освіти [3, с. 6]. Погоджуємося із міркуваннями академіка О. Я. Савченко, що ці зміни стали встановленням “соціальної справедливості стосовно вчителів початкових класів, праця яких нічим не поступається за складністю праці вчителя-предметника” [40, с. 15].

Поряд із окресленими досягненнями маємо звернути увагу й на суттєві проблеми, що виникли у зв’язку зі складною економічною ситуацією в країні. Так, середня заробітна плата педагогічних працівників перебувала на 44 із 48 місць серед рейтингу зарплат працівників інших галузей, що призвело до відтоку кваліфікованих педагогічних кадрів. У 1994 р. із закладів загальної середньої освіти звільнилося 15 тис. учителів [21, с. 10]. Особливої гостроти в другій половині 90-х рр. ХХ ст. набули проблеми, пов’язані з несвоєчасною та не в повному обсязі виплатою заробітної плати. У зв’язку з обмеженням фінансування освітньої галузі не забезпечувалися передбачені Законом України “Про освіту” вимоги щодо соціального захисту вчителів, права на пільги в отриманні ними житла, продуктів харчування, виплат надбавок за вислугу років, допомоги на оздоровлення, надання щорічної грошової винагороди за сумлінну працю тощо [34, с. 4; 37, с. 3].

Перейдемо до розгляду питання *навчального та матеріально-технічного забезпечення початкової освіти*. Як уже неодноразово зазначалося, у 90-х рр. ХХ ст. внаслідок економічної кризи в Україні загострилося проблема фінансування освітньої галузі, яке й до того відбувалося за залишковим принципом. Витрати на заробітну плату педагогічним працівникам, яка систематично затримувалася, фактично поглинали бюджетні асигнування на освіту, не залишаючи коштів не лише на розвиток навчальної та матеріально-технічної бази закладів загальної середньої освіти, але й на підтримання та збереження її у необхідному стані. Через це починалася руйнація матеріальної основи освітньої галузі, зокрема початкової освіти, що суттєво впливало на якість освітнього процесу [20]. Як повідомлялося у доповідній записці МО України (1997) обладнання навчальних кабінетів, спортзалів фактично було зношене й морально застаріле. Незадовільне забезпечення меблями не дозволяло укомплектувати класні приміщення партами у необхідній кількості відповідно до зросту дітей, що негативно впливало на їхнє здоров’я. Заклади загальної середньої освіти не забезпечувалися належним чином підручниками, навчально-методичними посібниками й дидактичними засобами, а також крейдою, електролампочками, миючими засобами тощо

[23, с. 3, 17-18]. Тому відбувався пошук альтернативних механізмів і джерел фінансування, здійснення переходу до їх часткового самозабезпечення і самофінансування, запровадження платних освітніх послуг, залучення до освітянських справ благодійних фондів, спонсорів, меценатів [21, с. 10; 30, с. 3; 37, с. 3].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, в організації початкової освіти відбулися такі трансформації: у *структурі* – перехід з 2001 р. до обов'язкового чотирирічного терміну початкового навчання; у *початку систематичного шкільного навчання* – перехід до навчання дітей з шести років; у *типах закладів освіти* – розгалуженість типів закладів для здобуття початкової освіти, значне розширення мережі закладів освіти для розвитку здібностей і обдарувань молодших школярів, функціонування приватних шкіл; у *навчальному та матеріально-технічному забезпеченні* – погіршення комплектування шкіл навчальною літературою та засобами навчання, руйнація навчальної та матеріальної бази закладів освіти. До переваг досліджуваного періоду слід віднести створення умов для здобуття освіти й розвитку обдарованих дітей; відхід від уніфікованої освіти завдяки відкриттю приватних шкіл, розширенню мережі авторських шкіл; поширення НВК “дитячий садок – початкова школа”; збільшення шкіл і класів з українською мовою навчання; створення умов для здобуття початкової освіти дітям національних меншин; визначення поряд з обов'язками прав учнів; зростання чисельності вчителів з вищою освітою. Водночас в організації початкової освіти були і значні недоліки: загострення проблеми соціального захисту учнів і вчителів; систематична не виплата заробітної плати вчителям, відсталість у методичному, кадровому, матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні сільських шкіл, руйнація навчальної та матеріально-технічної бази навчальних закладів. В організації початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України відбулися зміни як позитивного, так і негативного характеру. Їх вивчення дозволить осмислити сучасні трансформації системи початкової освіти, а також врахувати досягнення та уникнути помилок на етапі творення Нової української початкової школи.

Список використаних джерел:

1. Бусел, ТВ., (уклад.), 2005. ‘Великий тлумачний словник сучасної української мови’, Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 1728 с.
2. Вашуленко, МС., 2000. ‘Нові підходи до шкільної початкової освіти’, *Педагогічна газета, № 9, С. 4.*
3. Верховна Рада України, 1999. ‘Закон України «Про загальну середню освіту»’, *Початкова школа, № 8, С. 1-11.*

4. Верховна Рада УРСР, 1991. 'Закон Української РСР «Про освіту»', *Радянська школа*, № 9, С. 5-19.
5. Гавриленко, Т., 2016. 'Розвиток початкової освіти в Україні в середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : організаційний аспект', *Вісник Львівського університету, Серія педагогічна, Вип. 131*, С. 194-209.
6. Гончаренко, СУ., Гусєв, ВІ., 1992. 'Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 15/16, С. 3-17.
7. Державний архів Чернігівської області, ф.Р-5065, оп. 2, спр. 3850, арк. 173-194.
8. Кабінет Міністрів України, 1999. 'Комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999-2012 роках', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 9, С. 12-25.
9. Кабінет Міністрів України, 2003. 'Програма «Шкільний автобус»'. Доступно: <http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/5242/> [Дата звернення 15 Січня 2019].
10. Кремень, ВГ., ред., 2001. 'Освіта України: інформаційно-аналітичний огляд', Київ : ЗАТ «НІЧВАЛА», 224 с.
11. Міністерство освіти і науки України, 2000. 'Про реалізацію Комплексного плану заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999-2005 роках', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 11, С. 7-8.
12. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Положення про загальноосвітній навчальний заклад', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 6, С. 3-20.
13. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Про підсумки 2000/2001 навчального року та завдання на новий навчальний рік', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 20, С. 3-12.
14. Міністерство освіти і науки України, 2001. 'Статистичний збірник: загальноосвітні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1996-2000 рр.)', Київ : ВВП «Компас», 136 с.
15. Міністерство освіти України, 1993. 'Положення про логопедичні пункти системи освіти', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 20, С. 13-19.
16. Міністерство освіти України, 1993. 'Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 22, С. 18-30.
17. Міністерство освіти України, 1993. 'Про стан та заходи організації підвищення кваліфікації та перепідготовки учительських кадрів на сучасному етапі', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 22, С. 3-9.
18. Міністерство освіти України, 1994. 'Положення про загальноосвітній інтернатний заклад', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 13/14, С. 31-62.
19. Міністерство освіти України, 1994. 'Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 12, С. 3-17.
20. Міністерство освіти України, 1994. 'Про початок нового 1994/95 навчального року у навчальних закладах України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 23, С. 3-4.

21. Міністерство освіти України, 1994. 'Про стан навчально-виховної роботи закладів освіти та завдання з реалізації державної національної програми «Освіта»', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 11, С. 3-20.*
22. Міністерство освіти України, 1995. 'Про поліпшення навчально-виховної роботи в загальноосвітніх та професійно-технічних закладах і завдання щодо реалізації рекомендацій парламентських слухань «Про стан освіти в Україні»', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 10, С. 3-9.*
23. Міністерство освіти України, 1996. 'Доповідна записка про підсумки навчально-виховної роботи в загальноосвітніх та професійно-технічних закладах освіти у 1995 році', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 10, С. 21-31.*
24. Міністерство освіти України, 1996. 'Доповідна записка про початок 1996/97 навчального року у закладах освіти України', *Вісник державної інспекції закладів освіти, № 4/5, С. 7-16.*
25. Міністерство освіти України, 1996. 'Доповідна записка про стан підготовки педагогічних кадрів і забезпечення ними закладів освіти', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 6, С. 14-17.*
26. Міністерство освіти України, 1997. 'Доповідна записка про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 22, С. 9-24.*
27. Міністерство освіти України, 1997. 'Про підготовку закладів освіти до нового 1997/98 навчального року', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 19, С. 3-8.*
28. Міністерство освіти України, 1997. 'Про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 22, С. 3-8.*
29. Міністерство освіти України, 1997. 'Про стан освіти в Україні та завдання щодо її розвитку в 1997 році', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 5, С. 28-32.*
30. Міністерство освіти України, 1997. 'Про стан та заходи щодо фінансового забезпечення освітянської галузі', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 7, С. 3-5.*
31. Міністерство освіти України, 1998. 'Доповідна записка про початок 1998/99 навчального року в навчальних закладах України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 24, С. 8-22.*
32. Міністерство освіти України, 1998. 'Положення про навчально-реабілітаційний Центр', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 5, С. 19-27.*
33. Міністерство освіти України, 1998. 'Про початок 1998/99 навчального року в навчальних закладах України', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 22, С. 3-8.*
34. Міністерство освіти України, 1998. 'Про стан дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної освіти в 1997 році та завдання щодо її розвитку', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 9, С. 3-10.*
35. Міністерство освіти України, 1999. 'Доповідна записка про розвиток сільської загальноосвітньої школи', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 18, С. 13-16.*

36. Міністерство освіти України, 1999. 'Доповідна записка про стан та перспективи розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 1*, С. 8-16.
37. Міністерство освіти України, 1999. 'Про соціально-економічне становище в галузі та заходи щодо його стабілізації', *Інформаційний збірник Міністерства освіти України, № 11*, С. 3-6.
38. Президент України, 1996. 'Національна програма «Діти України»'. Доступно: <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U063_96.html> [Дата звернення 15 Січня 2019].
39. Савченко, ОЯ., 1993. 'Альтернативні можливості початкової освіти', *Початкова школа, № 5*, С. 3-6.
40. Савченко, ОЯ., 1999. 'Закон про загальну середню освіту – нові умови її стабільного розвитку', *Початкова школа, № 8*, С. 12-16.
41. Савченко, ОЯ., 2001. 'Новий етап у розвитку 4-річної початкової школи', *Початкова школа, № 1*, С. 6-10.
42. Савченко, ОЯ., 2008. 'Авторська школа', *Енциклопедія освіти, Київ : Юрінком Інтер*, С. 8-9.
43. Соловійов, ЮІ., 1999. 'Система підготовки вчителів початкової школи України (1991-1997 рр.)', *Донецьк*, 18 с.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, ф. 166, оп. 17, спр. 91, 49 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 118, арк. 15-18.
46. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 131, 30 арк.
47. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 58, 63 арк.
48. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 85, арк. 135-163.
49. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 100, 60 арк.
50. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 121, арк. 116-158.
51. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 139, 78 арк.
52. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 207, арк. 24-28.
53. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 231, 86 арк.
54. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 257, арк. 9-19.
55. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 258, арк. 19-23.
56. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 270, 62 арк.
57. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 318, 58 арк.
58. Navrylenko, TL., 2015. 'Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991)', *European Journal of Education and Applied Psychology, № 4*, P. 33-36.

References:

1. Busel, TV., uklad., 2005. 'Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainiskoi movy (Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language)', Kyiv-Irpin : VTF «Perun», 1728 s.
2. Vashulenko, MS., 2000. 'Novi pidkhody do shkilnoi pochatkovoї osvity (New approaches to elementary school education)', *Pedahohichna hazeta, № 9*, S. 4.
3. Verkhovna Rada Ukrainy, 1999. 'Zakon Ukrainy «Pro zahalnu seredniu osvitu» (Law of Ukraine «On General Secondary Education»)', *Pochatkova shkola, № 8*, S. 1-11.
4. Verkhovna Rada URSR, 1991. 'Zakon Ukrainiskoi RSR «Pro osvitu» (The Law of the RSFSR «On Education»)', *Radianska shkola, № 9*, S. 5-19.
5. Navrylenko, T., 2016. 'Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini v seredyni 80-kh – na

- pochatku 90-kh rr. XX st.: orhanizatsiinyi aspekt (Development of elementary education in Ukraine in the mid 80's - early 90's of the twentieth century : a organizational aspect)', *Visnyk Lvivskoho universytetu, Seriia pedahohichna, Vyp. 131, S. 194-209.*
6. Honcharenko, SU., Husiev, VI., 1992. 'Tymchasove polozhennia pro seredniu zahalnoosvitniu shkolu Ukrainy (Temporary provision for secondary comprehensive school in Ukraine)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 15/16, S. 3-17.*
  7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f.R-5065, op. 2, spr. 3850, ark. 173-194.
  8. Kabinet Ministriv Ukrainy, 1999. 'Kompleksnyi plan zakhodiv shchodo rozvytku zahalnoi serednoi osvity v 1999-2012 rokakh (Complex plan of measures for the development of general secondary education in 1999-2012)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 9, S. 12-25.*
  9. Kabinet Ministriv Ukrainy, 2003. 'Prohrama «Shkilnyi avtobus» (Program «School Bus»)' . Dostupno : <http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/5242/> [Data zvernennia 15 Sichnia 2019].
  10. Kremen, VH., red., 2001. 'Osvita Ukrainy: informatsiino-analitychnyi ohliad (Education of Ukraine: information and analytical review)', Kyiv: ZAT «NICHVALA», 224 s.
  11. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2000. 'Pro realizatsiiu Kompleksnoho planu zakhodiv shchodo rozvytku zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u silskii mistsevosti v 1999-2005 rokakh (On the implementation of the comprehensive plan of measures for the development of comprehensive education institutions in rural areas in 1999-2005)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 11, S. 7-8.*
  12. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Polozhennia pro zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad (Provision on a general educational institution)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 6, S. 3-20.*
  13. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Pro pidsumky 2000/2001 navchalnoho roku ta zavdannia na novyi navchalnyi rik (About the results of 2000/2001 academic year and tasks for the new academic year)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 20, S. 3-12.*
  14. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2001. 'Statystychnyi zbirnyk: zahalnoosvitni, pozashkilni, doshkilni ta profesiino-tekhniczni navchalni zaklady (1996-2000 rr.) (Statistical collection: general education, extracurricular, pre-school and vocational educational institutions (1996-2000))', Kyiv : VVP «Kompas», 136 s.
  15. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1993. 'Polozhennia pro lohopedychni punkty systemy osvity (Provisions on speech therapy units of the education system)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 20, S. 13-19.*
  16. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1993. 'Polozhennia pro spetsialnu zahalnoosvitniu shkolu-internat (shkolu, klas) Ukrainy dlia ditei z vadamy fizychnoho abo rozumovoho rozvytku (Regulations on a special general-education boarding school (school, class) of Ukraine for children with physical or mental disabilities)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 22, S. 18-30.*
  17. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1993. 'Pro stan ta zakhody orhanizatsii pidvyshchennia kvalifikatsii ta perepidhotovky uchyteľskykh kadriv na suchasnomu etapi (On the status and activities of the organization of advanced training and retraining of teachers at the present stage)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 22, S. 3-9.*
  18. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1994. 'Polozhennia pro zahalnoosvitnii internatnyi zaklad (Provision on a general educational institution)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva*

- osvity Ukrainy, № 13/14, S. 31-62.*
19. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1994. 'Polozhennia pro serednii zahalnoosvitnii navchalno-vykhovnyi zaklad (Provision on a secondary general educational institution)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 12, S. 3-17.*
  20. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1994. 'Pro pochatok novoho 1994/95 navchalnoho roku u navchalnykh zakladakh Ukrainy (About the beginning of the new 1994/95 academic year in educational institutions of Ukraine)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 23, S. 3-4.*
  21. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1994. 'Pro stan navchalno-vykhovnoi roboty zakladiv osvity ta zavdannya z realizatsii derzhavnoi natsionalnoi prohramy «Osvita» (On the state of educational work of educational institutions and the task of implementing the state national program «Education»)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 11, S. 3-20.*
  22. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1995. 'Pro polipshennia navchalno-vykhovnoi roboty v zahalnoosvitnikh ta profesiino-tekhnichnykh zakladakh i zavdannya shchodo realizatsii rekomendatsii parlamentskykh slukhan «Pro stan osvity v Ukraini» (On improvement of educational work in general education and vocational schools and the task of implementing the recommendations of the parliamentary hearings «On the state of education in Ukraine»)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 10, S. 3-9.*
  23. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1996. 'Dopovidna zapyska pro pidsumky navchalno-vykhovnoi roboty v zahalnoosvitnikh ta profesiino-tekhnichnykh zakladakh osvity u 1995 rotsi (A note on the results of educational work in general education and vocational education institutions in 1995)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 10, S. 21-31.*
  24. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1996. 'Dopovidna zapyska pro pochatok 1996/97 navchalnoho roku u zakladakh osvity Ukrainy (Statement on the beginning of the 1996/97 academic year in Ukrainian educational institutions)', *Visnyk derzhavnoi inspektsii zakladiv osvity, № 4/5, S. 7-16.*
  25. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1996. 'Dopovidna zapyska pro stan pidhotovky pedahohichnykh kadriv i zabezpechennia nymy zakladiv osvity (Statement on the state of training of pedagogical staff and providing them educational institutions)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 6, S. 14-17.*
  26. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Dopovidna zapyska pro pochatok 1997/98 navchalnoho roku v zakladakh osvity Ukrainy (Statement on the beginning of the 1997/98 academic year in Ukrainian educational institutions)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 22, S. 9-24.*
  27. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Pro pidhotovku zakladiv osvity do novoho 1997/98 navchalnoho roku (About preparation of educational institutions for the new 1997/98 academic year)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 19, S. 3-8.*
  28. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Pro pochatok 1997/98 navchalnoho roku v zakladakh osvity Ukrainy (About the beginning of 1997/98 academic year in educational institutions of Ukraine)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 22, S. 3-8.*
  29. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Pro stan osvity v Ukraini ta zavdannya shchodo yii rozvytku v 1997 rotsi (About the state of education in Ukraine and tasks for its development in 1997)', *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy, № 5, S. 28-32.*
  30. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1997. 'Pro stan ta zakhody shchodo finansovoho zabezpechennia osvitiianskoi haluzi (About the state and measures on the financial

- provision of the education industry)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 7, S. 3-5.
31. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Dopovidna zapyska pro pochatok 1998/99 navchalnoho roku v navchalnykh zakladakh Ukrainy (Statement on the beginning of 1998/99 academic year in educational institutions of Ukraine)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 24, S. 8-22.
  32. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Polozhennia pro navchalno-reabilitatsiynyi Tsent (Regulations on the training and rehabilitation Center)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 5, S. 19-27.
  33. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Pro pochatok 1998/99 navchalnoho roku v navchalnykh zakladakh Ukrainy (About the beginning of 1998/99 academic year in educational institutions of Ukraine)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 22, S. 3-8.
  34. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1998. 'Pro stan doshkilnoi, pozashkilnoi, zahalnoi serednoi, profesiino-tekhnichnoi osvity v 1997 rotsi ta zavdannia shchodo yii rozvytku (About the state of pre-school, out-of-school, general secondary, vocational education in 1997 and tasks for its development)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 9, S. 3-10.
  35. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Dopovidna zapyska pro rozvytok silskoi zahalnoosvitnoi shkoly (Statement on the development of a rural secondary school)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 18, S. 13-16.
  36. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Dopovidna zapyska pro stan ta perspektyvy rozvytku zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv u silskii mistsevosti (Statement on the state and prospects of the development of comprehensive educational institutions in rural areas)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 1, S. 8-16.
  37. Ministerstvo osvity Ukrainy, 1999. 'Pro sotsialno-ekonomichne stanovyshe v haluzi ta zakhody shchodo yoho stabilizatsii (On the socio-economic situation in the industry and measures to stabilize it)', *Informatsiynyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 11, S. 3-6.
  38. Prezydent Ukrainy, 1996. 'Natsionalna prohrama «Dity Ukrainy» (National program «Children of Ukraine»)'. Dostupno : <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U063_96.html> [Data zvernennia 15 Sichnia 2019].
  39. Savchenko, OIa., 1993. 'Alternatyvni mozhlyvosti pochatkovoї osvity (Alternative opportunities for elementary education)', *Pochatkova shkola*, № 5, S. 3-6.
  40. Savchenko, OIa., 1999. 'Zakon pro zahalnu seredniu osvit – novi umovy yii stabilnoho rozvytku (Law on general secondary education - new conditions for its stable development)', *Pochatkova shkola*, № 8, S. 12-16.
  41. Savchenko, OIa., 2001. 'Novyi etap u rozvytku 4-richnoi pochatkovoї shkoly (A new stage in the development of a 4-year elementary school)', *Pochatkova shkola*, № 1, S. 6-10.
  42. Savchenko, OIa., 2008. 'Avtorska shkola (Author's school)', *Entsyklopediia osvity*, Kyiv : Yurinkom Inter, S. 8-9.
  43. Soloviov, YuI., 1999. 'Systema pidhotovky vchyteliv pochatkovoї shkoly Ukrainy (1991-1997 rr.) (The system of teacher training for elementary school in Ukraine (1991-1997))', Donetsk, 18 s.
  44. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy, f. 166, op. 17, spr. 91, 49 ark.
  45. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 17, spr. 118, ark. 15-18.
  46. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 17, spr. 131, 30 ark.

47. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 58, 63 ark.
48. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 85, ark. 135-163.
49. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 100, 60 ark.
50. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 121, ark. 116-158.
51. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 139, 78 ark.
52. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 207, ark. 24-28.
53. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 231, 86 ark.
54. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 257, ark. 9-19.
55. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 258, ark. 19-23.
56. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 270, 62 ark.
57. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 18, spr. 318, 58 ark.
58. Havrylenko, TL., 2015. "Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991)", *European Journal of Education and Applied Psychology*, № 4, P. 33-36.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.10(1-2)-7

УДК 373.3.035:331

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

LABOR EDUCATION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

О. Л. Морін

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічна ситуація в Україні актуалізує проблему трудової підготовки підростаючого покоління, відповідно до реалій ринку праці, що вимагає модернізації системи трудового виховання учнів закладів середньої загальної освіти.

Постановка проблеми. Трудове виховання набуває особливої значущості для учнів початкових класів. Саме в цей віковий період закладаються основи ціннісного ставлення до праці. Тому актуальним є створення сучасних виховних технологій, спрямованих на забезпечення трудового виховання молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти формування ціннісного ставлення підростаючого

Urgency of the research. The socio-economic situation in Ukraine actualizes the problem of the labor training of the younger generation, in line with the realities of the labor market, which requires modernization of the system of labor education for students of institutions of secondary education.

Target setting. Labor education becomes of special significance for elementary school students. It is in this age that the foundations of value attitude to work are laid. Therefore, it is urgent to create modern educational technologies aimed at ensuring the labor education of junior pupils.

Actual scientific researches and issues analysis. Aspects of the formation of the value relation of the